

УДК 821.161.2 "19": 801.81 (477)

DOI 10.31494/2412-933X-2018-1-5-156-162

Школа В. М.,

кандидат філологічних наук, доцент,
Бердянський державний педагогічний університет
shkolaval@gmail.com

ПОЕТИКА КАЗКИ Й ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ – СКЛАДОВА ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО

Анотація

Автором запропонованої розвідки зосереджено увагу на особливостях інтерпретації та використання фольклору в літературі. Процес фольклоризму досліджується на матеріалі драматургії Юрія Яновського. Описуються факти звернення письменника до народнопоетичних традицій. У процесі здійсненого аналізу виявлено, що складовою поетики п'єс митця, створених у 30-ті роки ХХ століття, є елементи фольклору (переважно жанрів казки й героїчного епосу). У статті розглядаються фольклорні ситуації, мотиви, образи, що функціонують у творах драматурга.

Ключові слова: література, фольклор, поетика, жанр, казка, дума, мотив, ітерпретація, автор, національний аспект.

Summary

The poetics of fairy tale and heroic epos as a part of dramatic works of Yury Yanovsky has been considered in the article. Folklor situations, motives and images which take place in works of playwright are considered.

Key words: literature, folklore, poetics, genre, fairy tale, motive, interpretation, author and national aspect.

Фольклор і література – дві автономні естетичні системи, які взаємодіють між собою. Вплив однієї на іншу науковці позначають термінами “фольклоризм” (зв’язок “фольклор – література”) та “фольклоризація” (зв’язок “література – фольклор”).

На специфіку взаємодії фольклору й літератури впливають історичні, соціальні, культурні фактори. Вхідження народнопоетичного сюжетно-образного матеріалу до літературного контексту залежать від внутрішніх закономірностей літератури, особливостей літературного процесу, індивідуального хисту митця.

Питання творчого зв'язку двох художніх словесних систем висвітлювалися в роботах літературознавців і фольклористів: М. Боженка, В. Бойка, М. Грицяя, І. Денисюка, О. Дея, О. Мишанича, С. Мишанича, В. Погребенника, М. Сиваченка, Ж. Янковської, М. Яценка та інших.

Дослідники художньої спадщини Ю. Яновського (1902–1954) зауважують вплив народної пісні, думи на поетику творів письменника. Збірник народних дум був однією з не багатьох книг (поруч із текстами Т. Шевченка, М. Гоголя), які Ю. Яновський узяв із собою в евакуацію. Ці

книги відповідали критерію щодо книг, сформованому ще в 1929 році молодим автором роману “Чотири шаблі”: “Чи взяв би ти її в далеку таємну путь? Чи поклав би ти її в торбу поруч із хліба крайцем, пучкою солі й цибулиною? Чи достойна вона там, в торбі на плечах, лежати всю путь, до хліба торкаючись? На перепочинку, коли розв’яжеш торбу і з’їси хліба з цибулею, чи дасть вона тобі мужність і радість, щирий захват і приємний біль мудрості?” [10, 214].

Твори письменника мають фольклорні джерела. Фольклоризм помітний як у збірниках новел “Мамутові бивні” (1925) та “Кров землі” (1927), збірнику поезій “Прекрасна Ут” (1928), романах “Майстер корабля” (1928), “Чотири шаблі” (1930), “Вершники” (1935), так і в драматичних творах, написаних митцем у цей період: у п’єсах “Завойовники” (1932), “Дума про Британку” (1937), “Потомки” (1939).

П’єса “Завойовники” містить низку фольклорних елементів, зокрема, її тема перекликається з казковою, якою є “становлення людини як особистості, її боротьба проти сил, що заважають її гармонійному розвитку” [2, 18]. Також у сюжеті авторського твору проступає казкова схема, окреслена В. Проппом: вихід з дому, перебування в чужому просторі, зустріч з дарувальником, змагання з противником, перемога, повернення додому в новому статусі. Основні ситуації сюжету “Завойовники” такі: Франц Адер залишив власний простір – Германію – і прибув до Країни Рад як інженер високої кваліфікації: “Ми працюємо на вашій реконструкції, як каторжники. Будуємо індустрію” [9, 193]. Одночасно він виступає в ролі емісара фабриканта, поширюючи ідею продажу радянській країні німецького заводу. Протагоніст позиціонує себе конкістадором, претендуючи на роль ініціатора людності, яку він прибув завойовувати.

Спочатку простір чужої країни видався йому неприйнятним – відкритий невпорядкований він символізував Хаос. У п’єсі Ю. Яновського опозиція “дикий степ – упорядковане місто” розширюється до антитези “Німеччина – Країна Рад”, що заявлено вже двома епіграфами до твору. Інше ставлення до степу демонстрував автор. Народжений в степовому селі, він полюбив степ ще в дитинстві: “Широкий, безмежний, розгульний, плодovitий, багатий, бунтівливий степ. На ньому немає оман людських. Людина йде до вас, і ви ще здалеку-далеку бачите її постать, рухи, чуєте її пісню [...]” [10, 230].

Для героя Ю. Яновського такими ж неприйнятними, як степ, були ментальність та спосіб життя мешканців цієї країни: “Од інженера й до чорнороба – ходять сонні і мріють” [9, 202]. І в цьому Ю. Яновський був вірний життєвій правді – подібні спостереження висловив М. Бердяєв: “Коли порівнюєш росіянина із людиною заходу, то вражає його детермінація, недоцільність, відсутність кордонів, відкритість у безкінечність, мрійливість” [1, 248].

Герой “Завойовників” раптово, почувши незнане слово, був поборений новим соціумом: “Та пролунало невелике слово, і я розгубився і забув за лайку. “Пролетаріат купити не можна”, – сказано було переді мною” [9, 221]. Почуте (відповідник новому знанню, яке отримував ініційований) істотно змінило сутність героя: раціоналіст прийняв ірраціональне: “Я кажу те, що знаю, а вони – те, у що вірять. З яких це пір віру я поставлю над знаннями?!” [9, 224]. Змінилися і його аксіологічні орієнтири: раніше перевага надавалася національному чинникові, тепер – класовому: “І у вас виростають нові люди. Із однією волею. З одним бажанням. Одностайні, класово свідомі” [9, 221].

До Німеччини протагоніст “Завойовників” прибуває кардинально інакшим (ситуація відповідає казковій “повернення додому в новому статусі”). Зміни, які відбулися з героєм на чужині (оволодів новими знаннями, прийняв нові цінності), дали йому можливість прилучитися до свого бунтарського роду, стати продовжувачем справи діда й матері.

Таким чином, у п'єсі Ю. Яновського виявляється традиційна фольклорна казкова модель. Шлях героя авторського твору співвідноситься з етапами посвячувального обряду, які проходить фольклорний герой: залишив свій соціум, перебував у чужому, несприятливому йому, там отримав нове знання, повернувся в новому статусі додому, що дало можливість долучитися до своїх.

Повертається додому після 9 років і 7 місяців перебування на каторзі в Сибіру й протагоніст трагедії “Дума про Британку” – Лавро Мамай (Сибір, виступаючи символом смерті та Аду, сприймається, як свідчить Ю. Лотман, місцем, де неофіти проходили ініціацію [6, 102]). Драматург дещо відходить від фольклорної поетики: якщо, проходячи ініціацію, герой казки помирав у своєму колишньому образі, то протагоніста Ю. Яновського, за словами одного з його противників, “каторга не виправила” [9, 293]. Він залишився вірним своїм колишнім уподобанням, про що свідчить збережена ним пісня:

Мамай [...] А з нею стіни мені падали, степові трави бралися на тюремному цементі, параша чебрецем пахла, каторгою, як степом, ішов... Пісню співав [...] [9, 271].

Повернувшись додому, Мамай очолює народну республіку, яка восени 1919 року постала в його селі. Її прообразом могли бути як селянські республіки, що виникали в період громадянської війни, так і антикріпосницька республіка 1789–1793 років у с. Турбаї на Полтавщині. Сучасники письменника зауважили його обізнаність з тими давніми подіями [5, 239]. Один із нащадків волелюбних козаків – близький друг М. Куліш – став прообразом Данила Шведа з роману “Вершники”. Ю. Яновський, який болісно переживав втручання інших у його творчий процес, виняток робив тільки для М. Куліша. Стосовно “Завойовників” він

писав: “Завтра дам читати Гуровичу. Ви почуваете, який це відповідальний крок?” [10, 291].

Трагедії “Дума про Британку” притаманна епічна масштабність, патетика, стилістичні прийоми й віршова форма народної думи. Вже слово “дума” у назві твору свідчить про його зв’язок з народнопоетичними джерелами. За словами дослідника творчого спадку митця Л. Стеценка, “художнику романтичного складу, яким був Ю. Яновський, найбільш близькою була поетика народних дум” [8, 10]. Збереження слідів фольклорної традиції в жанрових дефініціях М. Кодак пов’язує зі значенням жанру для художнього мислення, зауважуючи, що запозичені визначення з назв інших жанрів, літературних родів, інших видів мистецтва, в більшості випадків свідчать “про жанрові пошуки, намагання письменника врахувати вже досягнуте, здобуте в інших жанрах і видах мистецтва” [3, 51].

Як уже зазначалося, коли пізнього літа 1941 року Ю. Яновський залишав Україну, то взяв із собою найулюбленіші книги – Гоголя, Шевченка, українські думи, словник Грінченка [5, 9]. Поетична проза майстра, за словами М. Бажана, “виплекана в школі Гоголя і українських героїчних дум” [5, 27]. На гоголівській традиції у творах Ю. Яновського наголосила М. Ласло-Куцюк, зауваживши, що в “Думі про Британку” беруть участь персонажі з гоголівських творів, а її протагоніст, Лавро Мамай, “це наче оживлений герой народних лубочних картин” [4, 307].

Щоб повернути героя “Думи про Британку” з обраного ним шляху, його спокушують можливістю іншого, не військового життя:

Варка. Республіка! Ну, спалять ще кілька хат, мужик до цього звичний – більше сотні вже згоріло... Та шомполів дадуть, та й усе... А тобі ж головою наложити... Тобі муку витерпіти?.. Ти своє на каторзі прийняв... Хіба мало людей?.. [9, 273].

І на чужині, і вдома наділений винятковими здібностями спадкоємець небуденного роду (“Баба – відьма, то й йому ворожить... Куля відскакує, як грудка, і спереду, і ззаду... Хіба його вб’єш?” [9, 264]) повністю підпадає під вплив чужинця – колишнього голови трибуналу:

Мамай. От ви прийшли, і все як розвиднілось! [9, 288]

Уповноважений Ревкому товариш Єгор фактично взяв у руки керівництво селом, про що свідчать його звернення до селян: “діти мої” [9, 258; 9, 287; 9, 290; 9, 305]. Але й він не самотійний у своїх діях: “З нас партія питає” [9, 288]. Селяни Ю. Яновського виступають у ролі об’єктів дії:

Устин. Єгор Іванович серце наше взяв, без нього й республіка наша не встала б [9, 290].

Керовані чужинцем, британці, засвоївши чужі, класові, ідеали, ведуть боротьбу з представниками різних таборів: з махновцями, яких представляє Гнат Середенко (він теж не самотійний у своїх вчинках – підпав під вплив анархістки Клеопатри), з петлюрівцями (виступаючи за

бідняцьку народну республіку, вони розходяться з британцями в питанні “Радянська республіка”), з денікінцями. Характерно, що в “Чотирьох шаблях” автор не наголошує на внутрішньому протистоянні учасників громадянської війни. У романі, як слушно відзначає Р. Харчук, “не було диференціації на “петлюрівців”, “махновців”, навіть про “червоних” і “білих” говориться опосередковано. [...]. У творі є лише українські сили, що боронять молоду українську революцію, і сили іноземних держав” [7, 45].

Натомість небуденні герої “Думи про Британку” (знахарка-баба, її невразливий для ворожої зброї онук, його, наділений почуттям тонкого гумору друг Несвятипаска, фанатична Ганна та інші), потрапивши під вплив чужого, гинуть за чужою ідеєю. І хоча, як твердить М. Ласло-Куцюк, головний пісенний мотив твору – мотив безсмертя, перетворення життя людини в легенду [4, 307], нищиться в братовбивчій війні українське село, вигибає від діяльності чужинців його найкращий, найгідніший цвіт – ті, хто некритично наївно їм повірив.

Дід (побачив розстріляних, зняв шапку). Перемога... Для кого та перемога? Хіба ж так можна?.. [9, 305] [підкреслення наше – В. Ш.].

Процеси загибелі українського соціуму знайшли відображення в низці п’єс цього періоду: “97” (1923) і “Прощай, село” (1933) М. Куліша, “Диктатура” (1929) І. Микитенка (особливо катастрофізм ситуації акцентовано в постановці цього твору в театрі “Березіль” у 1930 році Лесем Курбасом), “Змова в Києві” (1933) Є. Плужника, “Потомки запорожців” (1935–1953) О. Довженка та ін.

Ю. Яновський, переживаючи трагедію братовбивчих воєн, помилки засліплених чужими ідеями земляків, був впевнений у вітальній спроможності свого народу: “Дивна країна наша [...]. І в огні не горить, і в воді не тоне... Народ наш все може, все перемаже...” [5, 119].

Тема роду як визначального складового елемента нації звучить у п’єсі “Потомки” (1939): протагоніст твору теж був змушений залишити дім, але в чужому локусі, незважаючи на зусилля тих, хто намагався його зламати, він залишився самим собою, не піддавшись насильницькій ініціативі:

Грицько. [...] Сім років мене всі гуртом з правди збивали, щоб землю свою забув. А я й сім років газет не читав, нікого не слухав, тільки покорявся. Думав – рід мені подякує. [...] [9, 311].

Повернувшись додому (паралелі з “Комуною в степах” (1924) М. Куліша, “Своя людина” (1936) Я. Мамонтова, герої яких теж вимушено залишали свій соціум й нескореними повернулися до нього), протагоніст Ю. Яновського застав руїну роду: фізичну (смерть батька, сина) і моральну (мати і донька переходять у чужі роди, кохана чекає дитину від іншого); знищена купча на землю, десакралізована хата (її перетворили на колгоспну лабораторію).

Спостерігши розрив родинних зв’язків, герой бере на себе місію об’єднати рід, продовжити його традиції. Він прощає своїм кривдникам,

тільки тому, що вони належать до його роду, прагне завоювати серце доньки. Спокушаючи майбутнього родича, він ділиться з ним мрією створити колектив: “Роду нашого. Хазяйського роду, роботящого. Без злиднів, без старців [...] Марійка моя – ланкова. Христя моя – бригадир. Ви – коло скотини. Мати моя – на городі” [9, 332]. Але його спроби приречені на поразку: родичі засвоїли інші цінності (не роду, а класу), що їх поширив серед односельців його антагоніст – представник бідняцького роду Семен Твердохліб, – який теж змушений був залишити дім, але на чужині (участь у боях громадянської війни) він втратив своє, перенявся чужими ідеями. Протистояння Чорного і Твердохліба завершилося на користь останнього. У п’єсі проведена думка, озвучена в новелі “Подвійне коло” з роману “Вершники”, над яким автор працював у 1932–1935 роках, про те, що рід розпадається, а клас стоїть.

Образ Грицька Чорного (вимовне ім’я яскравої у своїй чорноті постаті) має багато спільних рис із великим грішником – нащадком Петра – персонажем “Страшної помсти” М. Гоголя: вони обидва – останні представники своїх родів, які не відзначаються добродієм. Предок одного з них із заздрості вбив свого побратима, предок іншого, виконуючи вказівки цигана, заснував багатство свого роду на крові. Дії персонажів М. Гоголя й Ю. Яновського – продовження, кульмінація і завершення гріхів роду. Кожен із них, будучи послідовним у виборі, зробленому ще його предками, – остання ланка в низці лиходіїв.

Таким чином, драматичні твори Ю. Яновського засвідчили тісний зв’язок із традиціями усної народної творчості. Фольклорні ситуації, мотиви, образи живили творчість майстра слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. А. Самопознание: (Опыт философской автобиографии) / Н. А. Бердяев. – М. : Книга, 1991. – 446 с.
2. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка / Л. Ф. Дунаєвська. – К. : Вища школа, 1987. – 128 с.
3. Кодак М. П. Поетика як система : літературно-критичний нарис / Микола Кодак. – [2-ге вид., доповнене]. – Луцьк : ПВД “Твердиня”, 2010. – 176 с.
4. Ласло-Куцюк М. Засади поетики / Магдалена Ласло-Куцюк. – Бухарест : Критеріон, 1983. – 396 с.
5. Лист у вічність: Спогади про Юрія Яновського / [упоряд. Т. Й. Стах]. – К. : Дніпро, 1980. – 349 с.
6. Лотман Ю. М. Избранные статьи : в трех томах / Ю. М. Лотман. – Таллинн : Александра, 1993. – Т. 3. Статьи по истории русской литературы. Теория и семиотика других искусств. Механизмы культуры. Мелкие заметки. – 480 с.
7. Самототожність письменника. До методології сучасного літературознавства : [колективна монографія] / [відп. редактор Г. М. Сивокінь]. – К., 1999. – 160 с.
8. Стеценко Л. Дума про безсмертних / Леонід Стеценко // Яновський Ю. Дума про Британку. – К. : Дніпро, 1967. – С. 5–16.
9. Яновський Ю. Твори : [в 5 т.] / Юрій Яновський. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 3. Роман “Мир”. П’єси / [упоряд. К. Волинський, М. Острик]. – 582 с.

10. Яновський Ю. Твори : [в 5 т.] / Юрій Яновський. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 5. Вірші. Публіцистика. Роздуми про літературу. Листи / [упоряд., приміт. К. Волинський]. – 384 с.

Стаття надійшла до редакції 19 квітня 2018 року